

Олександр Часник
(Харків)

ДОМОВИК ОЧИМА СУЧАСНИКІВ: ТРАДИЦІЙНИЙ ОБРАЗ ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

Нині про доместикацію магії можна говорити як про звичайне явище. У традиційному суспільстві кожна сім'я користувалася в повсякденному житті магічними практиками, не вбачаючи в цьому якогось таїнства. Заговорити на зуби чи рожу, спльовувати, не хвалити чужого немовляти, щоб не наврочити, – ці дії трапляються і сьогодні. Поряд з магічними прийомами, що застосовуються в сучасному суспільстві, існує низка демонологічних уявлень, які потребують детального вивчення. Мабуть, найкраще в сучасній культурі «зберіг» свої функції домовик, хоча й набув певних урбанізованих рис.

Образ домовика в традиційній культурі висвітлювали вчені П. Іванов, В. Милорадович, В. Гнатюк, Д. Лепкий, Ф. Вовк, І. Срезневський, М. Сумцов, І. Франко, Ю. Яворський та ін. Вони не лише започаткували наукове вивчення цього образу, а й зафіксували значний пласт народного наративу щодо цього явища. Цей образ залишається предметом дослідження і в сучасних розвідках з народної демонології, зокрема, у праці Ю. Буйських «Домовик у традиційних віруваннях українців: походження образу», де авторка розглядає походження домовика як одного з найпоширеніших образів української «нижчої» міфології та визначає його місце в традиційних віруваннях українців, простежує зв'язки цього міфологічного персонажа з подібними образами в інших слов'янських народів¹. На цьому тлі цікавим є питання трансформації традиційних українських демонологічних вірувань у сучасній масовій культурі. Ми розглянемо явище трансформації демонологічних уявлень на прикладі образу домовика, зважаючи на популярність його в структурі народних вірувань як традиційного, так і сучасного суспільств. Аналіз трансформації образу домовика проводився на порівнянні матеріалів етнографічних записів ХІХ – почат-

ку ХХ ст. та інтерв'ю із сучасною молоддю (18–19 років) на Сході України.

Самі розповіді про потойбічних мешканців, як вияв світоглядних уявлень у традиційному українському суспільстві, передавалися від старшого покоління до молодшого. Тобто механізм передачі фольклорної традиції був прямим. За радянської влади цей механізм було майже перервано, принаймні в містах. Розповіді з народним демонологічним баченням світу «перекочували» в ранг дитячих «історій-страшилок» для піонерських таборів та вуличних збіговиськ дітлахів. У цей час значний вплив на зміст розповідей мала радянська героїчна література та художня фантастика². Ставши опосередкованою ланкою механізму передачі усної традиції, вона втілювала романтизоване бачення демонології через твори М. Гоголя, П. Меріме, Е. По та ін. На думку багатьох дослідників, єдиним носієм традиційного світобачення залишалося сільське середовище, де система передачі демонологічних знань зазнала менших трансформацій. Сьогодні опосередкованим джерелом інформації про потойбічне стало телебачення, кіно та Інтернет. Саме тому питання щодо трансформації образу домовика під впливом цих явищ у сучасному українському суспільстві є актуальним.

У традиційній культурі домовик («похатник», «господар», «хованець», «служка», «помічник») змальовувався як невеликий («вершків дванадцять заввишки») дідок, увесь покритий волоссям. Вірили, що домовик є в кожній оселі. За добрих взаємин із ним він забезпечував добробут родини, пильнував уночі худобу. Проте домовик міг завдавати великих прикросів тому, хто його розсердить. Образ домовика як опікуна родинного вогнища переплітається з образом домашнього чорта – «дідька»³.

Отже, у традиційному розумінні «домовики – це домашні духи. Вони постали з тих крапель, що чорт, змочивши палець у воду, стріпував позад себе». Також вірили, що «коли жінка поронить умисно дитину, то з тої дитини стане по 7 літах домовик». Поширювалися уявлення і плітки, що «домовика можна собі купити, бо їх продають по деяких містах у пляшках або решеті», «можна також виховати собі домовика. Треба тільки взяти зносок, прив'язати під ліву пахву і носити 9 діб»⁴.

У сучасних уявленнях немає чітко визначеної генеалогії та ієрархії домовиків у світі демонічного. Проте простежуємо паралелі в традиційних віруваннях і сучасних уявленнях про домовика як людину, що померла без каяття або вчинила гріх, тобто стала «заставним» небіжчиком: «Подруга розказувала, що в неї брат повісився, а потім вона його бачила, ну як домовий душив її двічі, за ноги держав, ну так як наче судорога схватила»⁵.

У глобалізованому світі домовики виїшли з традиційного ареалу свого існування. Для них стали затісними сільські обійстя, тепер вони мають схованки в міських багатоповерхівках, займають різноманітний потайний простір: «Нуууууу – вот так скрипел в шкафу. Оно странно, когда в новом шкафу где просто много одежды, кто-то скрипит, так как будто по снегу ходит»⁶. Цю істоту також цікавить кухонний простір: «Ждала из гулянок брата, было около часа ночи, и я услышала, что кто-то на кухне торохтит посудой. Естественно, родители не могли торохтеть – они спали, я посмотрела – никого. Пошла обратно в комнату – начал гриметь чашками»⁷. Виявляв себе домовик у традиційному світогляді через різні звуки та дії, притаманні людській діяльності: «Шалостями ого крестьяне называют, например, стукнадворе, оханье, шаги в комнате ночью, когда никого нет, и прочее»⁸. Сучасний домовик, як і його традиційний прашур, виявляє свою присутність через грюкіт: «Была дома одна. Возле кровати ковер. И такое ощущение, что кто-то ходит, проваливаясь в ковер, топают. Иногда возле тебя холодок пойдет. Ключи в замочной скважине торохтят, замок может клацнуть, хотя знаю, что закрыла на два оборота. Посудой гремит»⁹. Він є повноправним мешканцем оселі, тому нагадує про себе кроками і звуками домашньої техніки, замість колишнього стукотіння на сільському подвір'ї: «...в районі трьох ночі. Я ще не спала. Проснулась від того, що по залу хто-то ходє, іменно шаги. І в мене занавіски туда-сюда, наче хто-то ходє. Подруга розказувала, що в неї домовий відік включав. Воно ж самі по собі кнопки нажиматись не будут»¹⁰.

Природа домовика дика і тому для нього властиве втручання в олюднений простір за допомогою передразнювання: «Ве-

чером ложилась спать, позвала девушку моего брата, её зовут Лена, выключить мне свет. Просто крикнула: “Лена!”, не успела она ответить, как кто-то из угла комнаты передразнил. И такой это был отвратительный шипяще-свистящий голос»¹¹. Він грається з мешканцями в схованки, загадує різноманітні загадки, навіть може промовляти і називати на ім'я: «Я вышла умыться, когда подошла к комнате, не смогла открыть дверь, показалось, что кто-то меня зовет, и не однократно. Мое имя “Дарья” повторилось раз пять... казалось, что в комнате кто-то есть, я включила везде свет. Было такое ощущение, как-бы кто-то стоит в углу и смотрит на меня... эта история повторилась через неделю, когда я уехала домой, а в комнате осталась подруга Лиля»¹².

Тепер замість традиційного катання вночі на конях, заплітання їм грив, домовик долучається до інших господарських робіт у міському середовищі і знову видає себе при цьому через звуки: «...все время почему-то воровал нитки вязальные и не возвращал и краски мои воровал акварельные, потом скрипел, ходил, шуршал... скрипел в шкафу»¹³. Домовик – господар домівки, тому він тісно пов'язаний з професійною діяльністю її мешканців: «Проснулся мой брат (он медик) от жуткого грюканья медицинских банок в тумбочке, как-будто кто-то взял пакет и перемешивал. Но ни я, ни мама от этого не проснулись»¹⁴. Це також співвідноситься з традиційними уявленнями про подвійну символіку домовика, який може бути як добрим, так і злим – «принимает участие в делах и работе хозяина, дает ему советы, хранит обычаи и благопристойность»¹⁵.

Навіть у сучасній культурі спілкування з домовиком є невід'ємною ознакою його присутності в домі, домінування в людському просторі: «Папе рассказывали историю, как в одной семье пропали паспорта, хотя они знали что они лежат в документах. Потом они как-бы попросили: “ой, ой, верни паспорт” и через определенное время они нашли документы. Лично я верю в домовых, и добрый он или злой зависит от ауры в семье»¹⁶.

У селі він може стежити за худобою, підгодовувати її, допомагає родині на подвір'ї. У міському середовищі він також домашній помічник: «Мене домовик буде

завжди, коли я спізнююсь. Він скрипить паркетом в одному місці, коли я засинаю після вимкнення будильника. Я точно знаю, що це домовик, бо там нікого немає, а робить він це лише коли я маю прийти вчасно»¹⁷. Він також може виконувати специфічні функції, якщо господарі до нього добре ставляться: «Пропал [ой] когда мама ребенка родила полтора года назад, исчез. Женя сказала, что, наверное, он ребетёнка охраняет, поэтому ему на нас пофигу»¹⁸.

За таку роботу люди всіляко дякують домовику. «Задобрюють» сучасного домовика так, як і в традиційній культурі, – через їжу: «Наливаем чашку чая – вкусный, горячий чай. Ставим его в комнате, дома никого нету. Закрываем комнату, закрываем этот блок на две комнаты – уходим. Возвращаемся через полчаса – чая...нет. Они сладкое трескают»¹⁹. Відмінність бачимо в самому пригощанні – традиційно це просто окраєць хліба, що в уявленні простого селянина є символом добробуту. Нині таким символом є солодощі: «Я стараюсь, щоб повна вазочка цукерок стояла в квартире саме там, де скрипит паркетом домовик»²⁰. Він є повноправним членом олюдненого простору, тому потребує своєї частки в оселі: «Когда ложитесь спать, на столе должно что-то оставаться, когда поели, нельзя стирать последние крошки со стола. Если он не находит пищу, то может отомстить»²¹. Через відсутність їжі домовик мститься людям: «На кусочке арбуза появляются следы от зубов. Она считала, что это домовый. Вин её мучив, пока муж не вернулся из командировки. Потом они сменили дом»²².

Отже, структура простору у розповідях інтерв'юєрів традиційна – житло. Проте новацією є квартира або навіть кімната в гуртожитку: «У меня даже в комнате в общежитии живет домовый»²³, «Я сидела со своими друзьями в комнате на пятом с половиной этаже, примерно до двух ночи... после того как все ушли, в комнате почувствовалась негативная энергетика»²⁴. Лінгвісти визначають цих істот як «домовиків», у сучасній культурі відсутня характерна для традиційності типологізація домовиків на «хатніх», «конюшених», «дворових», «мельничих», «банних», «овинних». Сучасні домовики ховаються в лімінальних частинах простору: двер-

них порталах, шафах, дзеркальних поверхнях. Для домовиків традиційного суспільства було характерним життя «під стріхою», «у вуглі», але, як і раніше, він є господарем усього господарства: «Тоже вірю в то, що коли покупаєш дом, там действительно, то там толі аура, толі тот же домовий. У нас, наприклад, дом соседський і там уже було хазяїв 5 при моїй битності, а я лет 7 там живу. В домі ніхто не приживається, може із-за ого»²⁵.

Сучасні і заповнюють простір упорядкованого, раціонального «нашого» світу та ірраціонально-хаотичного потойбічного, це сприймається крізь призму архетипного страху перед потойбічним. Нинішні осучаснені хованці зазнають менших метаморфоз. Їхні попередники могли поставати у вигляді ластівки, собаки, kota. У сучасних уявленнях вони аж надто антропоморфізовані, хоча так було і в давнину. Вигляд традиційного домового варіативний: «ой мохнат; на нём шерсть влажная; любит принимать на себя образ человека и чаще всего встречается в виде трубочиста»²⁶ або «выглядає як маленький хлопчик, у червоних портках, у рогатій шапці, з люлькою в зубах. Ноги має такі, як у цапа. Деколи прибирає постать маленького бородатого жидка. Часом показується як пастушок у вереті, з батоном»²⁷. Сучасники також по різному уявляють домовиків: від істот, схожих на іграшкових ведмедиків – «як мішка», до антропоморфних істот з крильми замість рук: «Может это игра воображения, у страха глаза велики, но, по-моему, у него были крылья»²⁸.

В обох випадках бачимо відбиток де-монологічних уявлень щодо «доброго» та «злого» начала домовиків. Їхня лімінальна опосередкована функція відображається в сучасних прикметах щодо пророкувальних можливостей цих істот: «С ним можно говорить. Когда сам дома. Ты в голос задаешь вопрос и, вроде, сам на него и отвечаешь, но на подсознании ты слышишь от него ответ»²⁹.

До сьогодні збереглося уявлення про те, що бачити домовика – це до зміни статусу особи, яка живе в домі: «Я проснулась, а він на шкафу сидить, я як закричу, мама прибігла, але вже не побачила його. Я тоді давай питать, до чого я його бачила. Сказали, що до свадьбы, чи до переїзду. Так я якраз поступила в університет і поїхала з дому»³⁰.

Саме таке підсвідоме прощання з домом виявляється у вигляді домовика, який інколи набуває чудернацьких зооморфних образів: «Моя бабушка Пелагея Кузьминична Головчан в 1914 году видела ого перед отъездом. Ей приснилось, или видела, она и сама так не понимает. Сплю, говорит, на сундуке, а он возле выхода. Открывается дверь, и заходит в хату большой заяц и, говорит, наваливается на меня, так тяжело стало. И, говорит, я вспомнила что надо спросить к добру или к худу. А он сказал только: “Ух”. Я, говорит, поняла, что он меня выдувает из дому. И где-то через неделю она уехала навсегда оттуда»³¹.

Ця пророкувальна функція домовика не лише перегукується з його образом, а й повністю ототожнюється з долею окремої сім'ї: «У багача домовик у шерсти, у бідака лежить голий»³², не тільки в традиційній культурі, а й у сучасній: «У нас дома живет домовою, и он добрый, мы не раз замечали: пропадают вещи, а через время они снова лежат на том же месте»³³. Візуалізація домового повністю залежить, на думку інтерв'юерів, від інформації, яку він хоче «сказати», «передати»: «він весь такий волохатий і як мішка»³⁴, «я сама его не видела, но троюродная сестра говорила, что невысокого роста, патлатенький с бородкой, он в облике человека»³⁵.

Будь-які знання магічного, зокрема демонологічного, характеру мають неабияку популярність серед сучасної молоді. Такий потяг здебільшого має сучасну природу у вигляді популяризації демонології через телебачення, ніж є наслідком прямої передачі традиційної культури. Це підтверджується тим, що розповіді про такого персонажа народної демонології, як домовик, не підкріплені ґрунтовними знаннями про його походження. Джерелом передачі традиції в сучасній культурі для молоді є найближчі родичі, звичайно це мати: «он наверное в шкафу, мама знает точно, но не признается»³⁶. Зрідка таким агентом знань про домовика стають батько або старші родичі. Знання про нього хоч і є досить «замкненими», але все-таки існують завдяки трансляції як потаємного в сімейному колі. Як бачимо, в сучасних уявленнях домовик є дійсністю у концепції реальності індивідууму, бо це передусім дійсність щодо суб'єкта передачі традиції (закритої, прихованої),

в даному випадку матері: «она [мама], наверное с ним дружила, но опять-таки ничего не говорила»³⁷. Таким чином, у сучасному суспільстві знання про домовика зберігається в ритуальних практиках, у вербальних формулах-заклинаннях, що переходять від старшого покоління до молодшого і мають часто прихований характер, бо йдеться про спілкування з потойбічним покровителем дому та його мешканцями³⁸.

Сучасники володіють спрощеною, фрагментарною інформацією з даного питання, проте їхні розповіді мають чітку структуру, багатоплановість і яскравість, що притаманно, радше, зразкам кінематографа, ніж традиційним уявленням про домових. Але все ж таки маємо констатувати, що демонологічні образи чітко вписуються в структуру повсякденності сучасного урбанізованого суспільства. Це яскраво демонструє трансформацію образу домового від давнини до сучасності за допомогою прямого та опосередкованого способів передачі традиції.

¹ Буйських Ю. Домовик у традиційних віруваннях українців: походження образу // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – № 26. – С. 120–126.

² Чередникова М. П. «Голос детства из дальней дали...» (игра, магия, миф в детской культуре). – М., 2002. – С. 172, 184–185.

³ Скрипник Г., Курочкін О. Народні вірування, демонологія, космогонія // Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1999.

⁴ Гнатюк В. М. Залишки дохристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 389.

⁵ Записано автором від Євгенії К., 1988 р. н., Полтавська обл., Кобиляцький р-н.

⁶ Записано автором від Насті Ч., 1990 р. н., м. Полтава.

⁷ Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.

⁸ Домовые / Сост. и вступ. ст. С. С. Атапина. – СПб., 1993. – С. 18. (Записано Васильевым не позднее 1899 г. в Череповецкам уезде Новгородской губернии // РГИА, – ф. 1022, оп. 1, д. 63, л. 195–199).

⁹ Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.

¹⁰ Записано автором від Євгенії К., 1988 р. н., Полтавська обл., Кобиляцький р-н.

- 11 Записано автором від Юлії П., 1991 р. н., м. Макіївка Донецької обл.
- 12 Записано автором від Дарини Б., 1989 р. н., с. Білопілля Сумської обл.
- 13 Записано автором від Насті Ч., 1990 р. н., м. Полтава.
- 14 Записано автором від Жені Б., 1991 р. н., м. Горлівка Донецької обл.
- 15 *Милорадович В. П.* Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 424.
- 16 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 17 Записано автором від Наталі А., 1970 р. н., м. Харків.
- 18 Записано автором від Насті Ч., 1990 р. н., м. Полтава.
- 19 Записано автором від Жені Б., 1991 р. н., м. Горлівка Донецької обл.
- 20 Записано автором від Наталі А., 1970 р. н., м. Харків.
- 21 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 22 Записано автором від Ірини К., 1990 р. н., Харківська обл., Куп'янський р-н.
- 23 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 24 Записано автором від Дарини Б., 1989 р. н., с. Білопілля Сумської обл.
- 25 Записано автором від Наталії Л., 1989 р. н., смт Печеніги Харківської обл.
- 26 *Маркевич Н. А.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – С. 113.
- 27 *Гнатюк В. М.* Залишки дохристиянського релігійного світогляду наших предків.
- 28 Записано автором від Юлії П., 1991 р. н., м. Макіївка Донецької обл.
- 29 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 30 Записано автором від Марії І., 1991 р. н., м. Кременчук Полтавської обл.
- 31 Записано автором від Людмили Д., 1978 р. н., м. Первомайськ Луганської обл.
- 32 *Гнатюк В. М.* Залишки дохристиянського релігійного світогляду наших предків.
- 33 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 34 Записано автором від Марії І., 1991 р. н., м. Кременчук Полтавської обл.
- 35 Записано автором від Світлани В., 1988 р. н., Харківська обл., Красноградський р-н.
- 36 Записано автором від Насті Ч., 1990 р. н., м. Полтава.
- 37 Записано автором від Насті Ч., 1990 р. н., м. Полтава.
- 38 *Разумова И. А.* Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История. – М., 2001. – С. 134–141.